

Ninna Edgardh

Normbrytande gudstjänst – en spaning mot framtiden

I denna artikel, den andra av två, beskriver Ninna Edgardh den kristna feministiska liturgiska rörelsen och reflekterar över den. Den första artikeln (Svensk Kyrkotidning nummer 1, 2024) följde rörelsens framväxt och denna artikel ställer frågor om nuet och om en möjlig framtid för feministiska liturgier. Utvecklingen i Sverige står i fokus men den sätts in i en internationell kontext.

Kvinnor har blivit mera synliga i rutan. Samtidigt framträder de fortfarande i en patriarkal kanal. Det hävdade biskop Fredrik Modéus i en diskussion om kvinnors situation i kyrkan på ett symposium vintern 2023 tillägnat den feministiska teologen Rosemary Radford Ruether.

Svenska kyrkan har nu lika många kvinnor som män som präster och bland prästkandidaterna är det fler kvinnor. Men biskopens påpekande påminner oss om att kvalitativ förändring inte följer automatiskt av kvantitet. När det gäller *hur* firar vi våra gudstjänster har skillnaden kanske inte blivit så stor, den kvantitativa jämställdheten till trots.

Vad beror det på? Behövs den feministiska liturgi jag beskrev i ett tidigare nummer (1, 2024) av *Svensk Kyrkotidning* fortfarande, eller vilken slags förnyelse skulle vi behöva?

Gudstjänstexperimenten avstannar vid millennieskiftet

Pendeln tycktes slå om kring millennieskiftet, då relationen mellan kyrka och stat förändrades. Från trettio år av experimenterande och temagudstjänster flyttades fokus i den kyrkliga diskussionen, bland annat med hjälp av just teologer som Fredrik Modéus, till den regelbundna gudstjänstfirande församlingen, de som upplever liturgin som en viloplats och störs av ständiga nyheter. Pendelns svängning accentuerades ytterligare av den nya kyrkohandbok som Svenska kyrkan tog i bruk år 2018. Den ger

avsiktligt betydligt mindre utrymme för nyskapande och flexibilitet än den tidigare.

Efter några årtionden av konstant experimenterande och nytänkande ville kyrkan strama åt och bli tydligare och mer igenkännlig. Sen gick det kanske lite si och så med detta till följd av pandemin, då digitala gudstjänster slog igenom i former som inte alls var reglerade. Vad effekterna blir av den förändringen är svårt att ännu säga något om.

När pendeln slog om i början av 2000-talet bidrog det däremot till att bromsa in bland annat den feministiska liturgins utveckling. Kanske bidrog också debatten om det förslag till ny handbok som presenterades redan år 2000, med den uttalade målsättningen att göra språket mer inklusivt med avseende på kön.

Problemet med det könade gudstjänstspråket

Att det könade språket i gudstjänsten var ett djupgående problem hade Anne-Louise Eriksson visat redan i sin doktorsavhandling 1995. Genom en analys av handbokens huvudalternativ för högmässa visade hon hur ordningen tränar församlingen i att se Gud som separerad från och överordnad mänskligheten, samtidigt som den ensidiga framställningen av Gud med manligt könsbestämda ord bidrar till att parallellt konstruera en könskillnad, där män framställs som något annat än, och överordnat, kvinnor.

Problemens tyngd underströks senare av Agneta Lejdhamre, i en

analys av *Den svenska psalmboken* 1986. Ord som betecknar kvinnor i psalmboken utgör bara 181 av 2 514 könsbestämda ord. Orden är oftast relaterade till den privata sfären och knutna till en sexuell problematik. De syftar aldrig på Gud och uttrycker inte makt eller styrka. Uttrycken som betecknar män syftar antingen på människan i gemen, både män och kvinnor, eller på Gud. Männen förekommer till skillnad från kvinnorna i en offentlig sfär. Beteckningarna på män är genomgående utan sexuella konnotationer och uttrycker ofta makt.

Inkluderande språk i nya kyrkohandböcker

Erikssons analys av högmässans ordning visar, liksom Lejdhamres analys av psalmboken, på problem som knappast går att lösa i en snabb översyn av en befintlig handbok. Förslaget till ny handbok år 2000 neutraliserade språket något, genom att minska antalet tilltal av Gud som Herre och Fader, men angrep egentligen inte grundproblemet. Debatten som ackompanjerade remissrundan blev trots detta hetsig och känslös, med påståenden om att kyrkans ledning ville hindra människor att be till Gud som de brukade, som Herre och Fader. Remissvaren bejakade visserligen grundprincipen om inkluderande språk, men rymde många kritiska kommentarer kring den konkreta utformningen. Kyrkostyrelsen avstod från att lägga fram förslaget för kyrkomötet.

Istället inleddes ytterligare ett översynsarbete 2006, återigen med instruktioner om ett mer inkluderande språkbruk. Arbetet pågick i flera omgångar, där jag själv var inblandad i den första fasen. I ett senare skede tonades behovet av inkluderande språk ned, medan barnperspektiv ställdes i förgrunden. När den nya handboken till slut togs i bruk år 2018 märktes inga genomgripande förändringar i det könade språket. Däremot rymde handboken för första gången en könsneutral vigselordning, möjliga att använda för både par av samma och olika kön.

Svenska kyrkan och Equmeniakyrkan väljer olika vägar

Svenska kyrkan säger på sin hemsida att en av målsättningarna med handboken var att få ett mer inkluderande språkbruk. Detta sägs innebära att ”använda ett gudstjänstspråk som bryter mönster som osynliggör och förminsakar människor” (www.svenskakyrkan.se, Frågor och svar om kyrkohandboken). Inklusivitet syftar alltså här på att undvika alla former av osynliggörande och förminsakande. Det handlar, står det vidare, om att ”i vissa fall ersätta könsbestämda ord och uttryck med könsneutrala”. Detta illustreras med ett par exempel där ”han” har ersatts med ”du” eller att ett ”Herre” före ordet Gud tagits bort. Den väg mot inkludering som valts är alltså den på ytan könsneutrala, medan en väg som tydligare bygger på maktanalys inte tydligt prövats. Frågan om inkludering reduceras också till en språkfråga, medan som jag visat i en tidigare artikel, den feministiska liturgiska rörelsen i hög grad också handlade om form och synliggörande av erfarenheter.

Equmeniakyrkan har en tydligare skrivning i sin nya handbok från år 2019. Inkluderande språk sägs där innebära att:

Gudstjänsten ska till språk och uttryck inkludera män och kvinnor, barn och gamla, minoritetsgrupper, människor med olika kulturell bakgrund och olika förmågor. Det innebär att den som arbetar med

gudstjänsten behöver vara medveten om hur det talade ordet används, vilka bilder som lyfts fram, vilka pronomen som används för det heliga, men också hur själva gudstjänsten gestaltas. Inkluderande språk när det gäller kön innebär att vi strävar efter att inte endast använda manliga pronomen för Gud. När det är möjligt säger vi ”Gud” i stället för ”han”. Vi utgår från att Gud är bortom genus. Behovet av ett inkluderande språk utgår från en medvetenhet om olika typer av diskriminering och ojämlikhet i vårt samhälle. Vi tror att gudstjänsten behöver vara välkomnande och att Jesus identifikation med de minsta, de mest marginaliserade och utstötta utmanar oss att göra detsamma. (Kyrkohandbok Equmeniakyrkan, 2019, s. 39).

Svenska kyrkan tydliggör inte, på samma sätt som Equmeniakyrkan, de maktförhållanden och den normkritik som ligger bakom behovet av ett inkluderande språk. Den grundläggande könade symboliken i kristen tradition är något vi kommer att få leva med ett bra tag. Den grundläggande könssymbolik där Gud framställs som en man med makt och kyrkan som en kvinna som förväntas lyda och lyssna, är svår att undvika.

som en patriarkal ordning orsakar.

Vi måste också orka se att det handlar om väldigt djupa strukturer. Den androcentriska och patriarkala ordningen kan liknas vid ett hav som vi alla simmar i. När vi ska ta oss an problemen kan vi inte flytta oss till ett annat inkluderande hav, för det finns inte. Det hav vi simmar i är det enda vatten vi känner. Det är vår livsmiljö. Vi kan sörpla och spotta, men vi kan inte komma undan. Det hjälper inte att forma nya kyrkor eller ens att byta religion. MeToo och pedofilskandalen är ytterst allvarliga symptom, men de är just symptom på ännu djupare problem som handlar om att vattnets kvalitet har egenskaper som skadar livet på jorden.

Med det vill jag inte säga att feministisk teologi eller feministisk liturgi är meningslösa. Tvärtom. Kristna feministiska teologer har som jag ser det två viktiga uppgifter. För det första behöver vi undersöka på vilket sätt kristen tro bidrar till att göra vattenkvaliteten sämre och försöka åtgärda de problemen. Vi måste både analysera, kritisera och ta ansvar för förändring.

”Vi måste våga se våra kyrkors del i alla de samhällsproblem som en patriarkal ordning orsakar.”

Anne-Louise Eriksson har definitivt en poäng när hon påpekar att detta tränar gudstjänstdeltagarna både i en viss gudsrelation och i en relation mellan könen.

Det krävs en fördjupad förståelse av problemen

För att vi ska kunna angripa problemet måste vi dock bli mer medvetna om vari det består. Vi måste våga prata om en androcentrisk världsbild, där mannen är norm. Vi måste göra analyser av maktordningar i samhället och över världen. Vi måste våga se våra kyrkors del i alla de samhällsproblem

Därtill – och där har vi som kristna en unik uppgift i förhållande till feminister som inte är troende - är det vår uppgift att undersöka på vilket sätt kristen tro faktiskt kan vara till hjälp för att förbättra kvaliteten på det vatten vi alla simmar omkring i. På vilket sätt kan tron på Jesus Kristus, hans liv, död och uppståndelse, motverka att vattnet vi simmar i fortsatt förgiftas och är särskilt skadligt för vissa människor och grupper, de som drabbas av övergrepp, barn som vuxna, de vars liv inte fullt ut räknas som mänskliga, de som ständigt hamnar längst ned, eller ytterst

i marginalen, ibland direkt på grund av kön, ibland som en sekundär konsekvens av en patriarkal ordning? Patriarkalt könat vatten, särskilt i den modernitetens tappning som vi levit i de senaste århundradena, är över huvud taget inte bra för livet på jorden, för vare sig växter, djur eller människor.

Den feministiska liturgiska rörelsens uppgift idag

Hur kommer då den feministiska liturgiska rörelsen in i detta? Jag ser den som en förnyelserörelse av många i den kristna historien. Den lutherska reformationen, pietismen och väckelsen, alla har de startat som en reaktion mot något förstelnat. Ofta har förnyelser lett till nya kyrkobilddningar, men det har jag inte sett ansatser till i den feministiska liturgiska rörelsen. Ingen verkar intresserad av att starta den nya religion kritikererna har varnat för. Tvärtom har man varit rätt ointresserad av det institutionella och skapat nätverk på tvärs mot gamla samfundsgränser för att man sett gemensamma intressen.

Det har också funnits en stark dubbelhet i förhållande till de etablerade kyrkotraditionerna. Man har både velat höra till och vägrat anpassa sig. Enskilda har naturligtvis dragit slutsatsen att de måste lämna kyrkan. Men för de flesta är längtan efter myndighet och människovärde förknippat med en andlig längtan som drar oss till Gud. Gud är den som vill att vi ska utvecklas och leva i vår fulla potential. Därför är valet mellan kristen tro och feminism omöjligt.

Därför behöver vi både kritiken, ifrågasättandet, och synliggörandet av det livgivande, det kristen tro har att bidra med till helheten av liv på jorden.

Behövs fortfarande feministisk liturgi?

Inledningsvis frågade jag om feministisk liturgi fortfarande behövs. Det tror jag, i den mån den kan inspirera till en mer feministiskt medveten profetisk liturgi i våra kyrkor. Jag ser den feministiska liturgiska rörelsen som

en ostyrig men frisk källådra, som kan förse patriarkalt försurade hav med syre, som ställer obekväma frågor, dansar runt hotade korallrev och sjunger klagovisor och lovsånger till Guds vishets skaparkraft.

Jag har också pekat på en del av rörelsens svagheter. En sådan svaghet är tendensen att bygga självförståelsen på identifikation med kvinnligt kön snarare än på kritisk maktanalys, nyskapande teologi och allianser mellan olika utsatta grupper.

På 1990-talet ifrågasattes den aktivistiska kvinnorörelsens fokus på "kvinnan" i singularis, *både* av kvinnor som inte ansåg sig representerade av vita västerländska medelklasskvinnors erfarenheter och av könsteoretiska forskare som ifrågasatte hela tanken om individen – man eller kvinna eller något annat – som ett fast subjekt. Istället betonade de att identitet skapas och förändras genom livet. Kön började tänkas mer som ett görande än varande. Därtill ifrågasattes heterosexualiteten som självklar utgångspunkt. Dessa insikter behöver kyrkorna lära av.

I Sverige idag tycker jag mig istället se en viss renässans för ett jungianskt inspirerat tänkande om "kvinnligt" och "manligt" som egenskaper som kan finnas hos både kvinnor och män. Synsättet har ibland kallats "dubbeldikotomi". Först delar man in befolkningen i två kön och sen tillskriver man dem olika egenskaper, för att därefter särskilja kvinnligt och manligt inom varje individ.

Dessa tankar har ett nära släktskap med den romersk-katolska kyrkans officiella förståelse om kön. Gud framställs som en manlig alstrande makt. Det jordiska symboliseras av Maria och en kvinnligt personifierad kyrka, som idealt karakteriseras av mottagande, lydnad och moderlig omsorg. Dessa egenskaper tänks alltså både män och kvinnor gestalta.

När mänskligheten inte lever upp till dessa ideal, ger det upphov till den kvinnligt personifierade motbilden i form av förförerskan, horan och synderskan. Kristna feministerna har på ett särskilt sätt tagit sig an och varnat

om "synderskan", som för att rädda henne från en fruktansvärt orättvis utstötning ur gemenskapen. Varför ska just hon bära världens alla synder, även de som begås av män?

Reaktionen är begriplig, men snarare än att anamma i grunden biologiskt grundade tankar om egenskaper knutna till kön och försöka ändra värderingarna om dessa, tror jag vägen framåt ligger i att lösa upp alla binära förståelser av kön och sexualitet, liksom av gudomligt och mänskligt.

En panenteistisk förståelse av Gud och människa ger en viktig öppning för en icke-binär förståelse av relationen mellan Gud och skapelse, som inte minst många klimatengagerade kristna idag söker efter. En panenteistisk förståelse betyder att Gud finns närvarande i allt skapat, men också är större och annorlunda än det skapade.

Icke-binära skillnader avspeglar också på ett mer rättvisande sätt den mångfald av mänskligt könat och sexuellt liv som skapelsen vittnar om.

Ett icke-binärt tänkande om Gud och skapelse, liksom om kön och sexualitet, rymmer möjligheter för den grundläggande symboliken i kristen tro att öppna sig och visa sig rymma långt mer än det vi stängt in den i.

Inkarnationen utgör i själva verket det radikala sammanbrottet för binär tudelning, genom att Gud själv träder in i det mänskliga. Det som då framträder är inte "en helt annan religion", men kanske källsprång som visar på sätt att leva som normkritiskt medvetna kristna, där kampen för en utsatt grupp inte ställs mot en annan, utan istället bidrar till lärande och empati med alla former av utsatthet.

NINNA EDGARDH

Präst i Svenska kyrkan och professor emerita i kyrkovetenskap

Litteratur

Eriksson, Anne-Louise *The Meaning of Gender in Theology. Problems and Possibilities*, Uppsala:AUU, 1995.

Lejdhamre, Agneta *Psalm – kön – kyrka. Könsförståelse och kyrkosyn i Den svenska psalmboken och i Svenska kyrkans kyrkomöte*, Diss, Uppsala, 2011.